

פמיניזם ערבי

ספא אבו רביעה, מרכז מנדל בנגב, מכללת קיי

לבוש כמו הרעלה (Afshar, 1993; Ahmed, 1982; Lazraq, 1988). כך גם ההפרדה בין המרחבים בחברות מסורתיות נתפסה כגורם מדכא נשים. המרחב הפרטי המכונה 'הארם', למשל, נתפס כמייצג את בידודן של הנשים ואת כניעתן לגברים. ואף על פי כן האיסור על הגברים להיכנס למרחבים אלו לא מנע מחוקרים מערביים לדמיין אותו ככתביהם כסמל לשעבודן ולכניעתן של הנשים הערביות (Motzafi-Haller, 2000; Ahmed, 1982; Abu-Lughod, 1989).

שיח פמיניסטי ערבי ומוסלמי מייצג את קולות הנשים מהשוליים, קולות שאינם נראים ושאינם נשמעים. שיח זה שואף לשפר את מעמדם של הנשים מחד גיסא ולהיאבק בהבנייתן כקורבנות מוחלשים מאידך גיסא. מאבקן, אם כן, דואלי: נגד דימוין של נשים ערביות ומוסלמיות בעיני המחקר המערבי ובמקביל - במאבקן הפנימי - נגד דיכוי הפטריארכלי. כניסת נשים ילידות ערביות ומוסלמיות לשיח המחקרי מאפשרת שינוי בעל השפעה משמעותית במאבקים אלו. החוקרות הערביות אתגרו את המחקר והמהות הפמיניסטית האירופוצנטרית, והן הציעו תפיסות תאורטיות, מתודיות ואפיסטימולוגיות חלופיות לידע הקיים. מחקרים אלה אפשרו לנשים מהשוליים להגדיר את השיח על תרבותן באמצעות הבלטת התנאים הפוליטיים, הכלכליים, החברתיים והרצוגניים בתוך קטגוריות הנשים הילידיות. הנחת היסוד שלהן טוענת כי גורמי הדיכוי השונים חוברים יחד להחלשת הנשים. אלה כוללים מעמד, שייכות אתנית וגזע. טענתן היא כי דיכוי נשים מהעולם השלישי נקשר גם לדיכוי אימפריאלי ולא רק לדיכוי מגדרי ומעמדי. מעורבות זו הצליחה ליצור שיח שבו הנשים מייצגות עצמן מהמרכז תוך הרחבת ההגדרות למונח פמיניזם ובאמצעות טרמינולוגיה אלטרנטיבית כמו: *Womanists Remakes of Women*, *Feminism of color*. בשיח זה נדחה השימוש במונח 'פמיניזם' בטענה כי הגדרה זו מאפיינת מאבקים המצויים במערב והמקושרים לנשים הלבנות, האקדמאיות, בנות המעמד הבינוני-גבוה, אשר נאבקות לשוויון מגדרי המתייחס לתחומי התעסוקה ולקבלת ההחלטות במרחב הציבורי, ולא להקשר החברתי והתרבותי של מציאות חייהן של הנשים הערביות והמוסלמיות (Johnson & Odum, 1991; Cooke, 2001). כך מתאגר הפמיניזם הערבי את התפיסות שעליהן מבוסס הפמיניזם המערבי ומהווה אלטרנטיבה לקטגוריות הידע הקיימות ולאופן ייצורן. נוסף לכך, הפמיניזם הערבי שואף להציב נשים ערביות במוקד השיח באמצעות השמעת קולותיהן וניסיוןן.

שאלות אלו של ייצוג וסמכות הן במוקד התמודדותן של חוקרות פמיניסטיות ערביות. חוקרות אלו טענו כי החוקר המערבי מתיימר לייצג את המזרחי ולדבר בשמו מתוך הנחה כי המזרחי אינו יכול לייצג את עצמו, וכי באמצעות ייצוג המזרחי המערבי מייצג את יחסי הכוח בין המזרח למערב. ייצוג זה מבוסס על 'הנאורות המערבית' מול 'הנחיתות המזרחית' (סעיד, 1978). מכאן יש להעלות שאלות לגבי יחסי הכוח המבנים יחסי חוקר-נחקר וחוקר-שדה מחקר, כמו: מי כותב אודות מי? אלו מושגים מגדירים את השיח? מי מתרגם את המושגים למי? איזו שפה דומיננטית ואיזו שפה נעלמת או כפופה לשפתו של מי? אלו עומדים בבסיס עיצוב הידע המתהווה במערב אודות נשים ערביות ומוסלמיות הנתפסות כאובייקט שולי, כקורבנות וכחסרות כוח לעומת הנשים המערביות העומדות במרכז

עבור המערב 'שחרור' נשים ערביות הוא הסממן לתהליכי המודרניזציה בעולם השלישי, והוא משליך בהכרח על שחרור חברתי רחב יותר. ביטוי של שחרור זה, לתפיסת המערב, הוא השתתפותן של הנשים הערביות במרחב הציבורי באמצעות השכלה, תעסוקה ובעיקר בהסרת הרעלה מעל לראשן, הרעלה שנתפסת במערב סממן מובהק לדיכוי (Abu-Lughod, 1998; Mohanty, 1991; Kandiyoti, 1996). האמנם? מהי משמעות 'שחרור' הנשים לפי תפיסות תרבותיות שונות? עד כמה משפיעים אינטרסים פוליטיים, חברתיים, תרבותיים ואחרים על הבניית ההקשר שבו תפיסות ה'שחרור' מוצגות ומיושמות? מאמר זה יעסוק בשיח התרבותי והפוליטי הדן בסוגיות 'שחרור הנשים' מתפיסות שמקורן במפגש הבין-תרבותי - בין 'המערב' ל'מזרח'.

בסוף המאה ה-19, עת התעוררות הפמיניזם הערבי כחלק מהשחרור הלאומי בעיקר במצרים (ואף בתוניסיה ובמדינות נוספות), החלו חוקרות ערביות ומוסלמיות (Abdo, 1997; Mohanty, 2002) לטעון כי התפיסות הקיימות של החוקרות הפמיניסטיות המערביות מתנהלות ומיוצרות בארצות אירופה ובארה"ב, והן מגדירות ופועלות בשמן של נשים ערביות ומוסלמיות במזרח וכביכול למען. עוד טענו החוקרות כי המאבק הפמיניסטי הערבי - כפול: הנשים צריכות להיאבק בשליטה הפטריארכלית המקומית, ובמקביל הן גם צריכות להיאבק בתפיסות המערב את המזרח בכלל ואת האופן שבו אלו מבנים את דימוי הנשים הערביות בפרט.

למעשה, תרומה מרכזית של הפמיניזם הערבי - כהגות וכפרקטיקה - היא בהתמודדות מול תהליך ייצור הידע על אודות הנשים הערביות, אשר חיות בתיחום שבין מסורת למודרנה. הנחה זו מתבססת על התפיסה כי השיח במסורתיות ממוקם ומנוהל בדרך כלל מול השיח במודרניות מתוך עמדה של מיקום היררכי של טוב מול רע, נכון מול לא נכון, ובעיקר כשאיפה וכהשראה להתקדמות. לפיכך, המסורת והערכים המאפיינים תפיסה זו נתפסים כפרימיטיביים וכנחשלים בהשוואה למודרנה המסמלת קדמה, ערכים נעלים, שאליהם צריכות הנשים להתקדם בהתפתחותן הטבעית. אפיונים אלו של קטגוריות המחקר והמחקר הפמיניסטי המערבי השפיעו רבות על אופן ייצור הידע ועיצובו אודות הנשים הערביות והמוסלמיות מנקודת המבט המערבית. ביטויי ניכרים באופן שבו אלו אפיינו בכתביהם את 'נשות העולם השלישי' בצורה אחידה. הן תוארו כבעלות חוויות חיים זהה וכסובלות מדיכוי פטריארכלי דומה. הן תוארו כקבוצה קוהרנטית בעלת רצונות זהים ללא כל התייחסות למעמדן, למוצאן האתני או למיקומן הגיאוגרפי. במחקרים אלו הן הוצגו כחסרות יכולת לדבר, רעולות פנים, מבודדות ובעיקר מוחלשות (Abdo, 1997). בהמשך לתפיסות אלו, גם תוכני מחקריו של הפמיניסטיות המערביות שכתבו על נשים בעולם השלישי התרכזו בעיקר במילת נשים, בסחר בנשים, בזנות וברצח על כבוד המשפחה. המחקרים ביססו את דימוין של הנשים הערביות והמוסלמיות כקורבנות הסובלות מאותן דיכויים, קורבנות שיש להציל ולגאול. (Mohanty, 1991; Spelman, 1988; Narayan, 2000; Vickers & Dhruvarajan, 2003). דימוין המוטעה של נשים ערביות ומוסלמיות נובע בעיקר מהאופן שבו התפיסה המערבית התייחסה לדת המוסלמית. זו מתוארת בדרך כלל כמערכת מקובעת ומדכאה, ובעיקר כאחראית לנחיתות מעמדן של הנשים ולהגבלתן באמצעות פרטי

נתפסת כמעצמה נשים, ואיסור כניסתם של הגברים למרחב הפרטי - כמשחרר אותן מהפיקוח הגברי וכמאפשר להן לנהל שיח ביקורתי ומתנגד לגברים. לבוש זה מאפשר לנשים להגביר את שיתופי הפעולה ביניהן, ליצור רשתות חברתיות פעילות ולהגביר את כוחן ושליטתן בניהול משק הבית.

אחת הדרכים המשמעותיות ביותר בעולם הערבי והמוסלמי לשחרור נשים ממנהגים מדכאים נעשית באמצעות ההסתמכות על חוקי הדת ובאופן ספציפי על חוקי הקוראן, המעניק לנשים זכויות, כמו הזכות לירושה והזכות ללמוד, לעבוד ולהשתתף בקבלת ההחלטות. הזכויות הללו מסתמכות על תקופת ראשית האסלאם ועל חיי הנביא מוחמד ויחסו לנשים (הנשים בתקופתו היו עצמאיות מבחינה כלכלית ויעצו לגברים בתקופות מלחמה ועוד). הצלחתן נובעת מהתשתית הדתית שיש למעשהיהן ובעיקר הודות לכך שהן אינן פועלות בשם ערכים מערביים, אלא בשם ערכי האסלאם כמקור כוח ועצמה. כך הן עורכות רפורמות חברתיות ותרבותיות פנימיות. למעשה שינוי מתודולוגי זה מאפשר לנשים בעולם הערבי והמוסלמי לפעול לשיפור מעמדן ולהגמשת הגבולות הפטריארכאליים תוך הסתמכות על המסורת והדת כדי לערוך את הרפורמות בתוכן. בדרך זו הן מגדירות מחדש את יחסי המגדר מתוך המסורת, הדת והתרבות ולא בניגוד להן. השינוי שהנשים מייחלות לו נעשה באופן אטי אך יעיל ולטווח ארוך. בצורה זו פמיניזם ערבי ומוסלמי מאפשר לנשים להיות פמיניסטיות מבלי להיות מערביות, ובעיקר - לפעול נגד החלקים המדכאים בתרבותן בלי לצאת נגד זהויותיהן ומסורותיהן המגדירות את מהות חייהן.

מקורות

סעיד, א. (1978). אוריינטליזם. תל-אביב: עם עובד.

- Abdo, N. (1997). *Assessing Gender\Women's Regional Workshop*. Cairo Papers in Social Science, 20 (3). Cairo: The American University Cairo Press.
- Abu-Lughod, L. (1998). Introduction: Feminist longing and postcolonial conditions. In L. Abu-Lughod (ed.), *Remaking women: Feminism and modernity in the Middle East* (pp. 3-31). New Jersey: Princeton University Press.
- Abu-Lughod, L. (1989). Zones of theory in the Anthropology of the Arab world. *Annual Review of Anthropology*, 18, 267-306.
- Ahmed, L. (1982). Western Ethnocentrism Perception of the Harem. *Feminist Studies* 8 (3).
- Afshar, H. (1993). Women in Middle east- perceptions, Realities and Struggles for Liberation: Some Introductory notes. In: Afshar, H. (ed.), *Women in Middle East* (pp. 6-8). Macmillan Press: London.
- Cooke, M. (2001). *Women Claim Islam*. New-York: Routledge.
- Johnson-Odim, C. (1991). Common Themes, Different Contexts: Third World Women and Feminism. In: Mohanty, C. & Russo, A. & Turrel, L. (eds.). *Third World Women and the politics of Feminism* (pp. 314-327). Bloomington (ind): Indiana University Press.

ההיסטוריה, בעלות הכוח ובעיקר פמיניסטיות הנאבקות על הבעלות שבמונחים כמו פמיניזם, מודרניות ושחרור, ובהיפוכם - מסורתיות, פרימיטיביות, כליאה וחוסר אוניו המיוחסים ל'מזרח'.

שינוי מתודולוגי זה מציע, כי במקום לנתח את יחסי המגדר בתהליכים החברתיים, הכלכליים וההיסטוריים המשפיעים על מעמד הנשים ועל מאבקהן יש להדגיש את השיח שבו ההבדל הוא בשונות שבין הנשים במדינות שונות ובמעמדות שונים. שיח זה משליך על מורכבות הייצוג שלהן כאחרות. גישות מתודולוגיות אלו מציעות להתמקד בנרטיבים של נשים כדי לברר את ניסיון מנקודת מבטן, ולא מנקודת מבטם וייצוגם הזר של החוקרים והחוקרות המערביים ותפיסותיהם המערביות. מטרתו, אם כן, לייצר היסטוריה חלופית מפרספקטיבה מגדרית מקומית באמצעות הנגשת קולן של נשים אנאלפביתיות כבסיס לחקר תופעות תרבותיות, וכך לייצר ידע אלטרנטיבי המגיע מלמטה למעלה. כך שואף הפמיניזם הערבי לייצוג עצמי תוך ביסוס עמדת זהות ומיקום גאוגרפי המתווחם למזרח התיכון ולצפון אפריקה; ולהגדרת מאבקהן של הנשים הערביות והמוסלמיות על מקורות המסורת שלהן ועל שורשיהן.

אולם, עיקר תרומתו של הפמיניזם הערבי והמוסלמי הוא בהציעו אסטרטגיות התמודדות עם הפטריארכיה תוך הסתמכות על התרבות המקומית ולא בניגוד לה. מחקרים מהזרם הפמיניסטי ערבי מתבססים על המבנה החברתי והמסורתי המגדיר את זהותן של הנשים. ערך המשפחה, למשל, הוא עיקרון מארגן מרכזי ואף עוגן, המספק להן הגנה וכבוד ומסגרת עיקרית המגדירה את מעמדן החברתי, שייכותן השורשית והתרבותית ואף מפקחת על מרחב הפעולה שלהן. לכן שחרור נשים, לתפיסתן, צריך להיעשות באמצעות המסורת בלי לבטל את השפעות המערב, אבל בעיקר בלי לבטל את אורחות חייה של האישה הערבית והמוסלמית. את האסטרטגיה הראשונה מגדירה דניז קנדיטי *ityidnaK* (1991), 'ל'מיקוח עם הפטריארכיה', ומשמעה - לנהל משא ומתן עם המערכת הגברית הקיימת ולנסות להגמיש את גבולות החירות לנשים שבתוכה. מיקוח זה משמעו ניהול משא ומתן על הרחבת גבולות הטאבו והגמשתם תוך מקסום כוחן של הנשים במסגרת תהליך זה. שחרור זה - יש בו הכרה בחוקי המשחק הקיימים ובכוחם ואף שימוש בהם כדי להגדיל את מרחב החופש והתמרון שלהן. דרכים קונפורמיסטיות אלה, היכולות להיתפס ככניעה וכציות לסמכות הגברית, בעלות השפעה לטווח הארוך בשינוי התפיסה בהיררכיה המגדרית הקיימת, והן מוכיחות שינוי תודעתי ותפיסתי אפקטיבי יותר מדרכים מהפכניות היכולות לעורר התנגדות ואף חרם.¹

דוגמה משמעותית לשחרור נשים ולשינוי מעמדן מתוך המסורת היא עטיית הרעלה. זו משחררת אותן מהפיקוח החברתי עליהן, ובכך היא מעניקה להן חירות במרחב הציבורי בלי לפגוע בנורמות שלהן. עטיית הרעלה יוצרת הפרדה בין הנשים לבין הגברים, והכיסוי מאפשר להן לראות ולא להיראות, ובכך למעשה הוא מפחית מגע עם גברים והטרדות מיניות. הנשים גם מציינות כי בזכות עטיית הרעלה הן זוכות בכבוד ובהערכה חברתית. כמו הרעלה, הנתפסת כמרחב פרטי בתוך המרחב הציבורי, כך ההפרדה בין המרחבים

1 דוגמאות נוספות: העשייה הנרחבת של עמותות הנשים בנגב הפועות לוח בהתאמה לקודים התרבותיים המקובלים, ביניהן יצירת מקומות עבודה לנשים, המחייבת יציאה מביתן בשעות הבוקר בלי לאיים על מקומן במשפחה. ההנחה היא כי בטווח הארוך, נשים אלה וסביבתן יאמצו שינויים אלו כטבעיים גם בתפיסה. אסטרטגיות נלוות לזו הן השגת אישור הגברים וגיוס הסכמתם לכל עשייה של הנשים, וכן שימוש בטרמינולוגיה תרבותית רגישה שאינה נשענת על ערכים מערביים (כמו פמיניזם והעצמה), אלא על מקורות הכוח התרבותיים הקיימים (כמו הדת והמסורת).

- Kandiyoti, D. (1996). Bargaining with patriarchy. *Gender and Society*, 2, 274-290.
- Lazreq, M. (1988). Feminism and Difference: The Perils of Writing as awomen on Women in Algeria. *Feminist Studies* 14, (1). Pp. 81-107.
- Mohanty, C. (1991). 'Cartographies of Struggle: Third World Women and the Politics of Feminism', In: *Third world Women and the Politics of Feminism*. Mohanty, Russo and Torres (eds.), pp.1-47
- Mohanty, C. (2002). 'Under Western Eyes': Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalistic Struggles" In: *Sign :Journal of Women in Culture and Society* 28, 2, 449-535.
- Motzafi-Haller, P. (2000). Reading Arab feminism discourses. *Hagar*, 1(2), 63-89.
- Narayan, U. (2000). 'Essence of Culture and Sense and Sense of History: A Feminist Critique of Cultural Essentialism', In: Uma Narayan and Sandra Harding [eds.], *Decentering the Center: Philosophy for Multicultural, Postcolonial and Feminist World* (Indiana University press), pp. 80-101.
- Spelman, E. (1988). *Inessential women*. Boston: Boston University Press.
- Vickers, J. and Dhruvarajan, V. [2003], *Gender, Race and Nation: A global Perspective*. pp.3-25.